

Володимир Ганяк

ДОВЕДЕННЯ ГІПОТЕЗИ Д. ОЛЯНЧИНА ЩОДО БЛИЗЬКОЇ СПОРІДНЕНОСТІ ЄВСТАФІЯ ТА ІНОКЕНТІЯ ГІЗЕЛЯ

Гіпотеза українського історика Домета Олянчина (1891–1970) щодо близької спорідненості Євстафія та Інокентія Гізеля неодноразово ставала темою для тривалих дискусій довжиною майже в ціле століття. Кожне чергове обговорення про можливу спорідненість цих двох видатних діячів ранньомодерної доби привносило як нові досить переконливі факти, так і достатньо суперечливі відомості, щодо тих чи інших епізодів з їхнього життя. Враховуючи часову відстань окремих досліджень, а також інші існуючі обмеження, далеко не всі результати попередніх студій відразу потрапляють у поле зору сучасних дослідників. Тому особливої ваги набуває проблема обрання відповідного методу для критичної інтерпретації фактологічного матеріалу, а також визначення напрямку подальших пошуків.

Для біографічного дослідження група споріднених осіб утворює соціальний об'єкт, привабливий у багатьох відношеннях: розширення хронологічних рамок аналізу дозволяє більш повно виявити еволюцію феноменів та характеристик соціалізованої особи в історичній динаміці. Вітчизняна дослідниця Т. Чубіна, використовуючи просопографічний метод І. Юркіна¹, пропонує у дещо редукованому вигляді розглядати соціалізовану особу як результат сукупної дії трьох субстанціонально відмінних чинників:

- генетичного (природженого начала, зумовленого генетичними психофізіологічними характеристиками людини, які передаються із покоління в покоління);

- сімейно-кланового (сімейних традицій роду, тобто соціокультурної пам'яті, яка транслюється на рівні мікроосередків суспільства – сім'ї та певного кола позасімейних агентів соціалізації, завдяки яким формується і розвивається особа);

¹ И. Н. Юркин, *Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии* (Москва 2001) 7.

- чинника часу (“духу епохи”, утвореного з ментальних стереотипів, які нав’язує індивідуумові історичний час, тобто *більш широкий (курсив мій, – В. Г.) культурний субстрат*)².

Як слушно зауважує Л. Довга³, відомості про першу половину життєвого шляху Інокентія Гізеля (бл. 1610–1683) – вкрай скупі: “поки залишається невідомим його світське ім’я до прийняття чернечого постригу, непідтвердженими є гіпотези про час і місце народження, також нічого не відомо про його батьків і родину. М. Сумцов, автор поки єдиної історико-біографічної монографії, спеціально присвяченої Гізелю⁴, не надаючи жодних джерел, вказує, що народився він у протестантській сім’ї в Пруссії, де, ймовірно отримав початкову освіту. Тоді як обставини появи сім’ї Гізелів на Волині та релігійної конверсії Інокентія з протестантизму в православ’я, на думку Сумцова, залишаються поки незрозумілими”. В той же час, нам важко погодитися із твердженням, яке робить дослідниця у монографії “Система цінностей...” (цілий підрозділ якої присвячено з’ясуванню окремих аспектів біографії Інокентія Гізеля), так і в передмові до видання праць Гізеля, що вся реконструкція гіпотетична і не має жодних підстав, аби ототожнювати між собою усіх відомих Гізелів, а тим більше Олександра з Інокентієм (власне, виходячи з відомої біографії Інокентія можливість такого ототожнення виглядає вельми сумнівною, на що вказують іще Ігор Лоський та Валерія Нічик)⁵.

Про Євстафія Гізеля (бл. 1600 – бл. 1655) біографічних відомостей залишилось значно більше, але головна проблема полягає в тому, що досить часто ці відомості мають взаємно суперечливий характер. Пояснити такий стан речей можна спробувати двома причинами: з одного боку, збереженням відносно малої кількості достовірних першоджерел, у тому числі, через звинувачення його в єретизмі, а з іншого – наявність етнічної та/або конфесійної заангажованості більшості тогочасних дослідників, що в кінцевому наслідку закономірно призводило до упередженості в оцінках та обмеженості таких робіт лише окремими аспектами цього питання. На цю особливість у формуванні так званого “польського сліду” (перетворення прізвища Гізель на Кисіль) свого часу звернув увагу видатний український історик М. Грушевський: “складно знайти пояснення, як в історії польської літератури ХІХ ст. загіздився Кисіль, який з часом також загіздився і в українській літературі”⁶.

² Т. Д. Чубина, ‘Рід Потоцьких в Україні (Гульчинська лінія): стан наукової розробки проблеми’ (2013) Вип. 8 *Чорноморський літопис* 143–144.

³ Л. Довга, ‘Постать Інокентія Гізеля в контексті української культури доби бароко’ (2012) Вип. XXXII *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* 3–4.

⁴ Н. Сумцов, *Инокентий Гизель* (К. 1884) 12.

⁵ Л. Довга, *Система цінностей в українській культурі ХVІІ століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)* (К., Л., Свічадо 2012) 53–68.

⁶ М. С. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 6 (К., Обереги 1995) 493.

Досліджуючи освітні мандрівки українських студентів європейськими країнами у XVI–XVII ст., Ігорь Лоський, на підставі детального аналізу метрик Ростоцького університету, висловив обережне припущення щодо тотожності вписаного у січні 1635 року “руського киянина Олександра Гізеля” (Alexander Gizeel Sijovia-Russus⁷) та Інокентія. Але в цій же статті відразу піддав сумніву таке припущення, посилаючись на твердження лаврського архімандрита Гавриїла Домецького (сер. XVII ст. – бл. 1710), згідно якого, І. Гізель поїхав на закордонне навчання вже ченцем⁸. Слід зауважити, що Г. Домецький не був безпосереднім свідком вищезазначеної події, тому міг чути лише розповіді від інших осіб, у тому числі, від самого І. Гізеля.

Наступний крок у вирішенні цього питання зробив відомий український історик в еміграції Дюмет Оляничин (1891–1970), коли в одній зі своїх чеськомовних (довоєнних) робіт⁹ висунув гіпотезу про близьку спорідненість Євстафія та Інокентія Гізеля. Але переконливих доказів ним не було надано, хоча неможливість спростування цієї гіпотези, залишала це питання відкритим. Доки німецький дослідник Гаральд Козак (1880–1960) у 1955 році випадково не натрапив в архівах на протокол розгляду радою цього університету “жахливого студентського конфлікту” (кінець січня 1636 р.), в якому безпосередню участь брав О. Гізель¹⁰. З уривчастих відомостей цього протоколу дізнаємося, що Олександр характеризує себе як вірянин “грецького віросповідання”, “*polonus*”, який вже на той час “мав дворічний досвід сумісного проживання в стінах Краківської академії”. Також інформується про те, що цей конфлікт було залагоджено, внаслідок чого німецькі студенти отримали сувору догану. Можна лише обережно припустити, що причина цього конфлікту мала релігійне забарвлення (наприклад, питання дотримання православного посту). Радянський літературознавець П. Берков піддав гострій критиці нові факти на користь гіпотези Д. Оляничина¹¹. Більше того, навіть нові дані про наявність запису (заувага польського проф. Якубовського), що у 1631 р. Олександр Гізель записався на навчання до Краківського університету, інтерпретувалися цим дослідником досить однобоко, вибудовуючи свою аргументацію лише на підставі хибного сліду польської історіографії. Хоча в цьому записі прямо вказувалося, що Олександр є сином Теодора (Федора) та приїхав з Вільна. Спостерігаємо, що в наступні декілька десятиліть питання зникло з поля зору дослідників ранньомодерної доби.

⁷ *Die Matrikel der Universität Rostock Ost. 1611–Mich. 1694* von Dr. A. Hofmeister (Rostock 1895) 98.

⁸ І. Лоський, ‘Українські студенти Ростоку і Кілю’ (Жовква 1932) т. 4 *Записки Чину Василя Великого* 148.

⁹ Cit. by D. OLYANICHIN, ‘Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine’ (1937) Bd. 2 *Kyrios* 54.

¹⁰ H. COSACK, ‘Ein Rostocker Student des 17. Jahrhunderts aus Kijew’ (Rostock 1955/56) V *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* (Sonderheft) 73–74.

¹¹ P. N. BERKOV, ‘Ostslavische Studenten an deutschen Hochschulen in der vorpetrinischen Zeit’ (Leningrad 1962) Vol. 30, No 2 *Zeitschrift für Slavische Philologie* 351–374.

Ще один крок у вирішенні цього питання зробила українська дослідниця Л. Довга, надавши нові відомості (на підставі аналізу метрики навчального закладу) щодо вступу на навчання Євстафія Гізеля у Замойську академію в 1621 році: “Євстафій – міщанин, грецької віри, походить з Вільна, а ім’я його батька – Теодор (Федір)” (“Eustachius Theodori Gizel, Wilnensis, [Graecae confessionis], juratus”)¹². Також дослідниця вказує на корисну інформацію про продаж (датовано 1636 роком) Михайлом Гізелем будинку у Вільно, тобто є певне документальне підтвердження “віленського сліду” хоча б по відношенню до Євстафія Гізеля. На жаль, маловідомі результати джерелознавчих студій Г. Козака та П. Беркова залишилися поза увагою дослідниці. Слід зауважити, що існує певна ймовірність того, що до зібраного переліку біографічних даних осіб з прізвищем “Гізель” чи “Гізелевський”, крім вищезгаданих релігійних діячів, могли потрапити інші особи (в тому числі, іноземці), які не мають жодного відношення до цього питання.

На початку свого дослідження¹³ вищезазначеної проблеми автор статті у власних пошуках певний час йшов керуючись хибним “польським слідом”, поки ним не були отримані додаткові дані на користь “віленського сліду”. Тим не менш, ця перша недосконала в багатьох аспектах робота дозволила встановити вплив на Євстафія певного кола соціальних агентів – соцініанина Йонаша Шліхтинга (відношення “учень – майстер (вчитель)”, наявність спільних робіт протягом багатьох років, як мінімум, документально підтверджено, починаючи з 1627 р.), а також белзького воеводи – Рафаїла Лещинського (кальвініста), який виступає в якості мецената-благодійника.

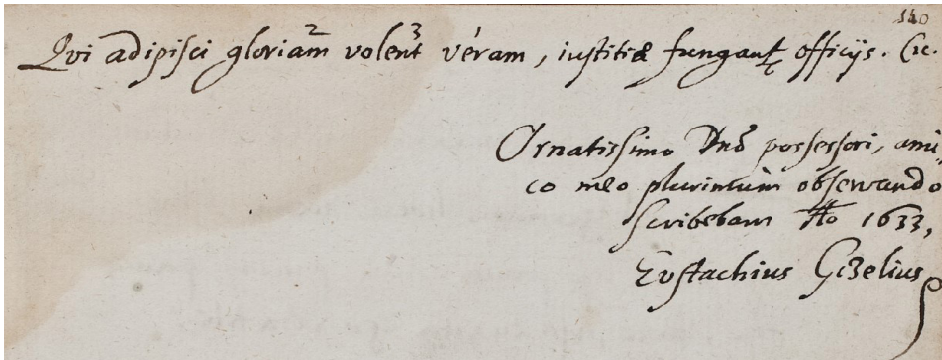

Згадка про спільну участь Й. Шліхтинга та Е. Гізеля у збірнику Й. Йонстоуна “Ephorus [...]”, 1628 р.

¹² Л. Довга, *Op. cit.*, 58.

¹³ В. Ганяк, ‘До питання реконструкції життєпису автора «Антапології» (1631/1632)’ (2013) 8 *Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Історичне релігієзнавство* 39–48.

Та визначити напрямок подальших пошуків. Також значну цінність мають записи різних осіб в альбомі друзів протестанта-ремонтранта Я. Наерануса¹⁴, що дозволяє більш детально аналізувати раківський мікроосередок, який без сумніву впливав на формування філософсько-релігійних та світоглядних вподобань Євстафія. Так, у власному автографі Є. Гізель цитує морально-етичний твір Цицерона “Про обов’язки”, який у значній мірі вплинув на формування етики соцініан.

Автограф Євстафія Гізеля у альбомі друзів Я. Наерануса, 1633р.

У своїй наступній статті¹⁵, завдяки отриманим відомостям від ієромонаха Антонія Ламбрехтса (наявність окремої подяки у вступі до грецького перекладу “Про наслідування Христа” (1627) та його звітування про успіхи в навчанні), автору вдалося документально підтвердити роль Р. Лещинського в якості патрона Євстафія, а також більш точно визначити період його навчання в гімназії Шонайхланум-Королатум (Schönaichianum) в Сілезькій Бетанії (тепер м. Битом, Польща): 1625–1628 рр. При цьому зауважимо, що Тридцятилітня війна (1618–1648) не дозволила Євстафію в той час завершити навчання – після захоплення цього міста військами Католицької ліги гімназію було зачинено на наполегливе прохання єзуїтів.

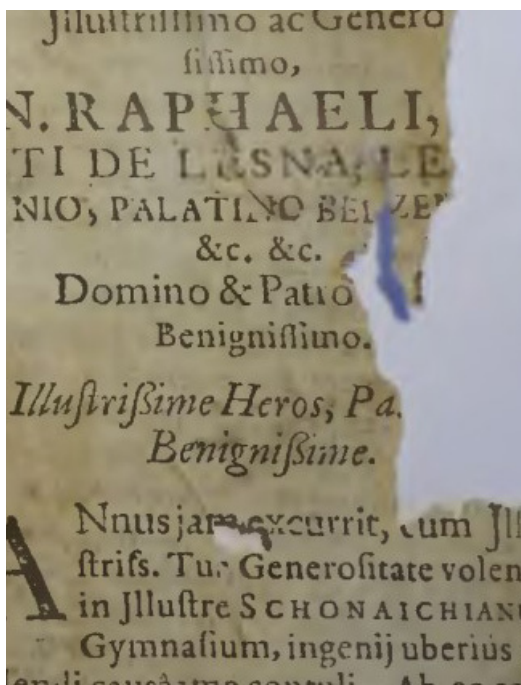
Також слід вказати, що в межах вищезазначеної роботи вдалося відшукати більш детальну інформацію про батька Євстафія: встановити його безпосередню участь (так, у 1614 році серед двох десятків віленських братчиків знаходимо “Федора Кгезеля”) у судових процесах щодо церковного майна

¹⁴ К. KOTONSKA, ‘Album przyjaciół Jana Naeranus’a’ (Kraków 1989) t. 34 *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 169–206.

¹⁵ В. Ганяк, ‘Критичний аналіз окремих відомостей про життя і творчість автора «Антапології» (1631/1632)’ (К., Вид. відділ УПЦ 2015) Вип. 23 *Труди Київської Духовної Академії* 148–156.

православних братств¹⁶, а також отримати дані, що він був священником Святодухівської церкви у м. Вільно. Зауважимо, що в одній із протестацій (щодо позову про друк віленським братством еретичних книг) за цей рік до гродського уряду, православні братчики (в тому числі, “Федор Гизель”) скаржилися на величезні витрати, вказуючи, що змушені відстоювати власні права у віддаленому суді поза межами юрисдикції цього міста¹⁷. Цей факт певною мірою пояснює його довготривале перебування в м. Белз, яке розташовано в певній *географічній* близькості до Любліна, де зазвичай відбувалися засідання королівського суду. Без сумніву, виховання в цій священницькій родині певною мірою сприяло тому, що діти обирали у навчанні напрям богословської освіти.

Цікаві відомості, на наш погляд, надає метрика Краківського університету: знаходимо запис про зарахування у 1631 р. Олександра Гізеля (“Alexander Theodori Gizel, Viln, gr. 6”)¹⁸, а вже через два роки (1633) з’являється запис про зарахування Євстафія (“Eustachius Theodori Gizel, Viln., t. [totum, тобто кошти за навчання сплачені повністю, – В. Г.]”)¹⁹. Як бачимо, аналізуючи ці два записи, батьком обох прибулих з Вільна студентів є Федір Гизель. Із врахуванням результатів ростоцького протоколу, можна припустити, що Євстафій посів місце Олександра в університетській бурсі та вплинув на рішення брата прослухати курс протестантської (німецької) теології. Одночасно в ці роки Євстафій проходив педагогічну практику в Раківській

Перша сторінка (сильно пошкоджена) передмови грецького перекладу Є. Гізеля трактату Т. Кемпійського “Про наслідування Христа”, 1626 р.

¹⁶ *Акты Виленской археографической комиссии* (в 39 томах) (1875) т. 8, с. 98.

¹⁷ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* (1874) т. 10, с. 233.

¹⁸ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis* (1950) Vol. 4 134.

¹⁹ *Ibid.*, p. 151.

школі (социніанський релігійно-освітній центр), де друкувалася його “Антапология” – відповідь на твір “Апология” М. Смотрицького (сам автор вказує, що вона була написана у березні 1631 р.). Скоріш за все, після коронаційного сейму (1633 р.) та обрання митрополитом Петра Могили, О. Гізель на певний час прибув до Києва. Не можна виключати того, що через деякий час певну групу здібної молоді було відправлено на закордонне навчання за рахунок коштів нового митрополита.

Раптова смерть у 1634 р. (саме цій рік слід вважати датою смерті цього церковного діяча, а не 1635 р., коли його поховали) полоцького єпископа Й. Бобрикевича (колишнього настоятеля Святодухівського братського монастиря), який, скоріш за все, був натхненником та замовником “Антапologii”, змусила Євстафія припинити навчання та прийняти запрошення социніан очолити Кисилинську школу (про що свідчить журнал синоду социніан за 1634 р.²⁰). Певне замішання відчувається також у діях братчиків, які не знали ще як краще поступити з вже надрукованим тиражем “Антапologii”. Але ще більш несподіваною для Є. Гізеля виявилась реакція м. Петра Могили, який у грудні 1634 року письмово просив волинського воєводу А. Сангушка конфіскувати весь тираж цього твору у Милецькому монастирі (в якому одним із патронів на той час був вищезгаданий Р. Лещинський²¹). А пізніше, у 1635 р. всі конфісковані 3000 екземплярів були публічно спалені в Луцьку, а на автора твору наклали анафему²². Скоріш за все, Євстафія від більш жорсткого покарання врятувала та обставина, що для підпису книги він використав псевдонім *Gelasio Diplitz*. Тим не менш, цей факт змусив його з часом прийняти рішення перейти у протестантизм. Якщо проаналізувати так званий “дух часу”, то можна помітити, що період навчання Євстафія та Олександра припав на роки, коли ще було можливе партнерство протестантів та православних у спільній боротьбі з католицькою експансією. Тоді, як вже після 1637 р. спостерігаємо поступове руйнування довготривалих домовленостей представників протестантської та православної шляхти щодо співпраці в обороні церков, які встановила Віленська конфедерація (1599). Також нагадаємо, що дід вищезгаданого белзького воєводи Р. Лещинського також поставив свій підпис під цим документом.

На нашу думку, ймовірно вищезазначені жахливі обставини щодо його брата вплинули на бажання Олександра Гізеля (після повернення до Києва у 40-х роках) прийняти чернече ім'я – Інокентій (лат. *Innocentius* – “невинний”). Перш за все, через наявність накладення анафема на таємничого автора

²⁰ S. SZCZOTKA, ‘Synody arian polskich’ (1935) t. VII *Reformacja w Polsce* 76.

²¹ *Архив Юго-Западной России* (К. 1883) ч. 1, т. 6 510.

²² E. SMURLO, *Le Saint-Siège et l’Orient orthodoxe russe, 1609–1654* (1928) Pt 2 110–112.

“Антапології”, але фактично цей церковний акт був спрямований проти його брата – викриття та оприлюднення цієї скандальної інформації могло досить сильно зашкодити його богословській кар’єрі в православному середовищі.

Також на користь “віленського сліду” в певній мірі свідчить наявність факту спільної наради І. Гізеля та представників Святодухівського монастиря у серпні 1646 р. під час спроби Петра Могили укласти проєкт універсальної унії, який включав би утворення окремого Київського патріархату. Так, С. Голубев вказує, посилаючись на зібрання рукописів Києво-Печерської лаври, що в одному зі своїх листів до митрополита П. Могили віленські братчики використали у зверненні до нього тільки титул “екзарха Константинопольського трону”, чим сильно образили останнього. Але вже у другому листі (від 4 вересня 1646 р.) вони пояснюють, що цей крок ними було зроблено лише після того, коли спільно порадилися із “його милістю ректором І. Гізелем”²³. Цей факт засвідчує беззаперечний авторитет Інокентія на цей час у братському середовищі та наявність у нього чіткої позиції щодо нового унійного проєкту, цілком характерної для представників православних братств. Поки важко сказати, що в більшій мірі сприяло формуванню його авторитету серед віленських братчиків: родинні зв’язки чи чисельні контакти із представниками Святодухівського монастиря.

Щодо року народження О. Гізеля, враховуючи перший запис у вищій навчальний заклад, можна припустити, що він був значно молодшим за Євстафія: різниця мала б складати близько десяти років. Раніше нами висловлювалося припущення²⁴, що прізвище “Гізель” являє собою змінену форму німецького слова *gesell* (“гезель”), тобто “підмайстер”, що цілком відповідало тогочасному статусу руських міщан у Вільні, де керівні посади в різних цехах нерідко займали етнічні німці.

Таким чином, застосування просопографічного методу дозволило більш комплексно проаналізувати наявний фактологічний матеріал біографій трьох віленських міщан: Федора – батька, Євстафія та Олександра Гізелів – братів, на підставі чого, дійти до висновку про їх близьку спорідненість. Як мінімум, протягом періоду 1625–1636 рр. родина Гізелів перебувала в м. Белз (тобто в межах Червоної Русі (Галичини), а не Волині), хоча формально і далі залишалася в юрисдикції м. Вільно. Всі вищевикладені факти в цій статті в певній мірі спростовують вигадану історію щодо німецького (протестантського) походження Інокентія Гізеля, тому тепер можна переконливо стверджувати: існує значно більше підстав ототожнювати Олександра та Інокентія, тобто що він походив саме із руської (православної) родини віленських міщан.

²³ С. ГОЛУБЕВ, “Западнорусская церковь при митрополите Петре Могиле (1633–1647)” (1893) т. LX–LXI № 3 *Киевская Старина* 328.

²⁴ В. ГАНЯК, *Op. cit.*, с. 156.